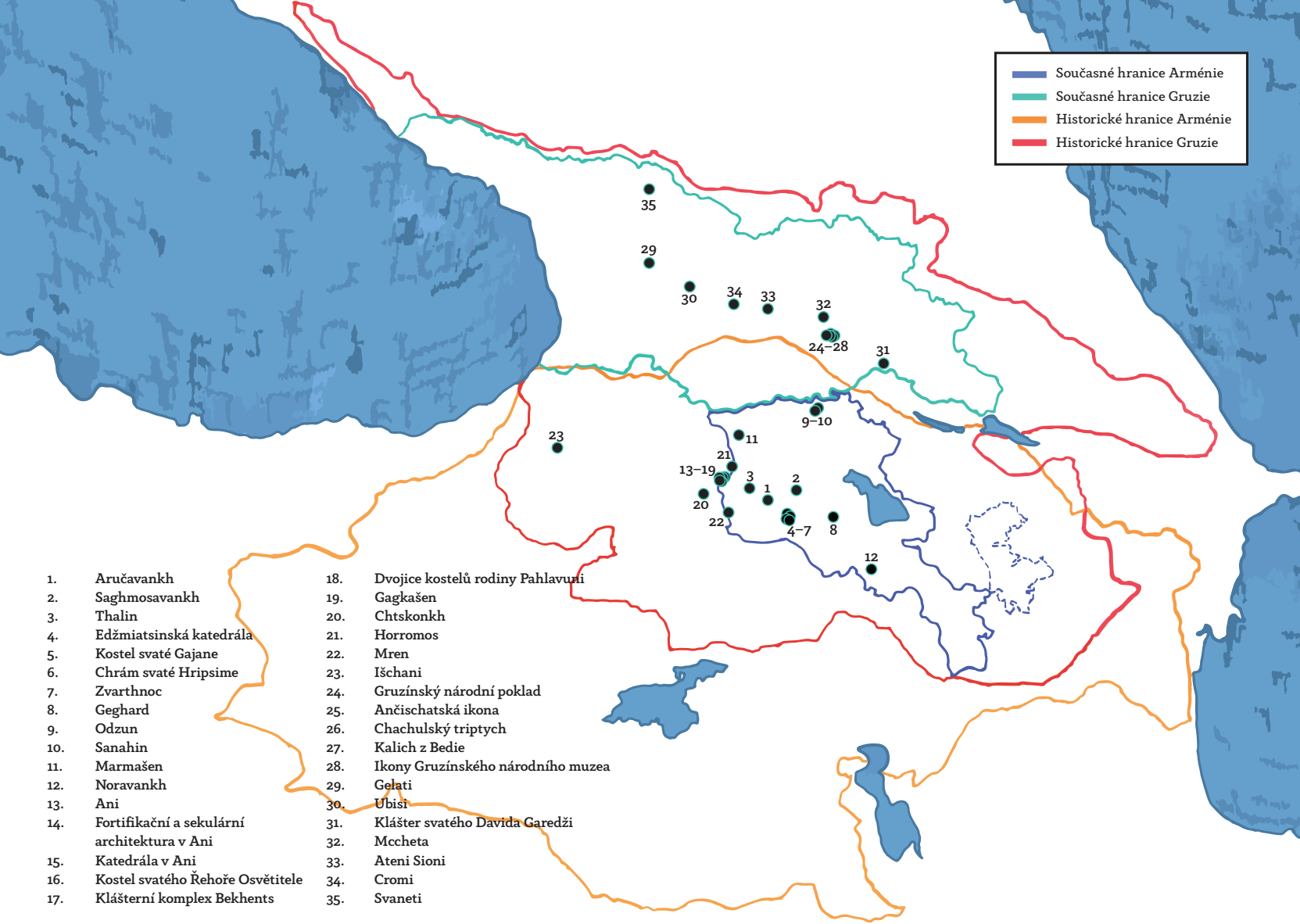

Jižní Kavkaz

Zápisky z cest 4 • Umění středověké Arménie a Gruzie

Tato kniha vznikla v rámci projektu *Cultural Interactions in the Medieval Subcaucasian Region: Historiographical and Art-Historical Perspectives* (GF21-01706L).

Editoři: Klára Doležalová, Ivan Foletti, Karolina Foletti

Grafická úprava: Kristýna Smrčková

Text: Gajane Achverdjanová, Michaela Baraničová, Klára Doležalová, Veronika Džugan Hermanová, Alžběta Filipová, Ivan Foletti, Karolina Foletti, Tania Fontana, Jan Galeta, Teodora Georgievová, Sára Anna Hudcovicová, Eliška Kadlecová Breburdová, Sandra Kaslová, Margarita Khakhanova, Michal Kolář, Linda Komárková, Michaela Kovářová, Katarína Kravčíková, Daniela Křižanová, Tereza Kučerová, Cassandre Lejosne, Martin F. Lešák, Leoš Mátl, Dominik Matus, Lenka Motyčková, Viktória Mračková, Adrien Palladino, Kristýna Pecinová, Silvie Randulová, Pavla Tichá, Zuzana Urbanová, Tatiana Vajsová, Lenka Vrlíková
Redakce: Gajane Achverdjanová, Jana Černocká, Klára Doležalová, Alžběta Filipová, Karolina Foletti, Zuzana Frantová, Karla Jedličková, Margarita Khakhanova, Markéta Kulhánková, Martin Lešák, Katarína Šimová, Hana Tihelková, Zuzana Urbanová, Kateřina Večerková

Centrum raně středověkých studií Semináře dějin umění, FF MU
www.earlymedievalstudies.com

ISBN 978-80-280-0613-6

ISBN 978-80-280-0196-4 (brožováno)

<https://doi.org/10.5817/CZ.MUNI.M280-0196-2022>

MUNI
PRESS

MUNI
ARTS

Seminář dějin umění
Centrum raně
středověkých studií

Klára Doležalová • Ivan Foletti • Karolina Foletti edd.

Zápisky z cest 4 • Umění středověké Arménie a Gruzie

Jižní Kavkaz

Masarykova univerzita • Brno 2024

Obsah

Úvodní část

- 07 Slovo úvodem.
Kulturní křižovatka
ve stínu imperialismu,
nacionalismu a orientalismu
Ivan Foletti
- 23 Pohled do arménské
středověké historie
Cassandre Lejosne
- 31 Krátká exkurze do
gruzínských dějin
Zuzana Urbanová
- 39 Kavkazská krajina.
Lidé a architektura
ve středověku
Martin F. Lešák
- 51 Arménský gavith
Sára Anna Hudcovicová

I. Arménie

Provincie Aragatsotn

- 59 Aručavankh
Cassandre Lejosne

- 69 Saghmosavankh
Sandra Kaslová
- 79 Thalín
Veronika Džugan Hermanová

Provincie Armavir

- 89 Edžmiatsinská katedrála
Tereza Kučerová

- 99 Kostel svatě Gajane
Michaela Baraničová

- 109 Chrám svatě Hripsime
Katarína Kravčíková

- 119 Zvarthnoc
Leoš Mátl & Pavla Tichá

Provincie Kotajk

- 129 Geghard
Eliška Kadlecová Breburdová

Provincie Lorri

- 139 Odzun
Michaela Kovářová

- 147 Sanahin
Sára Anna Hudcovicová

Provincie Širak

- 157 Marmašen
Linda Komárková

Provincie Vajoc Dzor

- 167 Noravankh
Lenka Motýčková

II. Turecko

Provincie Kars

- 177 Ani. Legendární hlavní město
ztraceného království
Teodora Georgievová

- 185 Fortifikační a sekulární
architektura v Ani
Tatiana Vajsová

- 191 Katedrála v Ani
Viktória Mračková

- 199 Kostel svatého Řehoře
Osvětitelů a přílehlý
klášterní komplex Bekhents
Gajane Achverdjanová

- 211 Dvojice kostelů rodiny Pahlavuni
Dominik Matus

221 Gagkašen
Pavla Tichá

229 Chtskonkh
Zuzana Urbanová

237 Horromos
Tania Fontana

247 Mren
Katarína Kravčíková

Provincie Artvin

259 Išchani
Silvie Randulová

III. Gruzie

Region Tbilisi

267 Gruzínský národní poklad
Alžběta Filipová

275 Ančischatská ikona
Kristýna Pecinová

281 Chachulský triptych.
Posvátný předmět, ukradený
poklad, muzejní artefakt
Karolina Foletti

291 Kalich z Bedie
Teodora Georgievová

297 Ikony Gruzínského
národního muzea v Tbilisi
Teodora Georgievová

Region Imereti

305 Gelati
*Klára Doležalová
& Jan Galeta*

321 Ubisi
*Michal Kolář, Daniela
Křižanová & Tereza Kučerová*

Region Kacheti

337 Klášter svatého
Davida Garedži
Lenka Uhlíková

Region Mccheta-Mtianeti

349 Mccheta
Katarína Kravčíková

Region Šida Kartli

369 Ateni Sioni
*Margarita Khakhanova
& Martin F. Lešák*

381 Cromi
Katarína Kravčíková

Region Samegrelo-Zemo Svaneti

391 Dodatek.
Stříbrné obrazy ze Svaneti
Ivan Foletti & Adrien Palladino

400 Ediční poznámka

400 English summary

401 Copyrights

Ivan Foletti

Slovo úvodem

*Kulturní křižovatka
ve stínu imperialismu,
nacionalismu
a orientalismu*

Kniha, kterou laskavý čtenář drží v rukou, je výsledkem mnoha let cestování, nadšení a úsilí. Jde totiž o syntézu hned pěti studijních cest do Arménie, Gruzie a Turecka – na území středověkých království Arménie a Ibérie – které jsme v letech 2015–2022 podnikli s několika ročníky studentů Centra raně středověkých studií při Seminári dějin umění Filozofické fakulty

Masarykovy univerzity. Na těchto často velmi dobrodružných cestách jsme se postupně seznamovali s celým regionem. Jestliže poprvé jsme do Gruzie vyrazili jako nadšení amatéři, během let se pro některé z nás umění celého regionu stalo profesionálním zájmem: v rámci naší výzkumné skupiny začaly vznikat diplomové práce, posléze doktoráty a v posledních letech i mezinárodní výzkumné projekty, které se regionu systematicky věnují.

Tyto okolnosti vysvětlují, proč práce na této knize trvaly tolik let. S každou další cestou jsme si uvědomovali nutnost se do regionu vrátit a ve výzkumu pokračovat. Nebýt nuceného přerušení cestování spojeného s pandemií COVID-19, možná by se tato kniha připravovala ještě mnoho dalších let. I tak se však jedná o největší a nejambicióznější svazek z edice Zápis-ky z cest vůbec. Tato knižní řada je ze své podstaty založena na výzkumu našich studentů, někteří z nich se však během oněch pěti let pořádání našich kavkazských výprav proměnili v úspěšné profesionály. Díky tomu se i jednotlivé kapitoly knihy vyvíjely zároveň s jejich autory. Jde o krátké texty věnované výjimečným středověkým památkám v regionu a některá hesla přinášejí zcela nové výzkumné výsledky. Navíc množství studovaných artefaktů pocházejících z území napříč

moderní hranice států je zcela jedinečné. Pokud vím, v současnosti neexistuje ani v mezinárodním vědeckém prostředí kniha, která by se umění regionu věnovala takto obsáhle. Velké množství památek se do tohoto svazku samozřejmě nedostalo – expedic bylo „pouze“ pět –, přesto však českému čtenáři představuje více než tři desítky artefaktů: chrámů, jejich dekorací, liturgického mobiliáře či ikon. Knihu navíc uvádí zamyšlení nad několika naprosto výjimečnými kulturními prvky regionu, jako jsou například jedinečné arménské liturgické předsíně, takzvané gavithy, či dechberoucí dialog mezi krajinou a kulturou. Celek je poté uspořádán tak, aby čtenářům poskytl informace seřazené podle jednotlivých moderních regionů, a jak pevně doufáme, nalákal je Kavkaz navštívit.

***Region ve stínu.
Ruský imperialismus
i západní orientalismus
v 19. a 20. století***

Je samozřejmě na místě otázka, jak je možné, že se podobná kniha v našem prostředí objevuje až dnes. Tento smutný fakt bude působit ještě překvapivěji, když bez přehánění dodám, že umělecké skvosty regionu – ať již jde o architekturu, zlat-

nictví či malby – jsou na světové úrovni naprosto unikátní a mají zároveň zcela výjimečnou kvalitu.

Pro nalezení odpovědi na tuto otázku je nutno se vrátit do relativně nedávné minulosti. V případě jižního Kavkazu jde o pohled skutečně zajímavý: do moderní doby totiž tento region vstupuje rozdělen mezi carské Rusko a osmanské Turecko. Oba tyto státy se v 19. století účastnily takzvané Velké hry mezi Velkou Británií a Ruskem, oba spolu navíc přímo soupeřily o Černé moře a pro oba byla jejich multikulturní jednota klíčovým prvkem.¹ Carská říše byla po většinu tohoto století ve významně lepší kondici než ta Osmanská, nicméně obě se po celou dobu potýkaly s touhou různých jazykových a kulturních menšin po nezávislosti. Příběh Osmanské říše by se po celé 19. století dal z této perspektivy číst jako velmi neúspěšný. Nejednou se totiž západní mocnosti a Rusko spojily, aby podpořily jednotlivé národy Osmanské říše – jako Řeky, či Bulhary – v jejich úspěšném boji o nezávislost.² Zatímco se Osmanská říše zmenšovala a carské Rusko rostlo, oba státy se snažily použít všechny možné nástroje k udržení své moci a jednoty [01].

Nepřekvapí tedy, že říše Romanovců používala k udržení svých pozic mimo jiné i historické vědy a uměleckou tvorbu.

Ty se staly klíčové například pro stabilizaci situace na jižním Kavkaze, který Ruská říše postupně v letech 1801 až 1828 anektovala. Po celé 19. století se tak v ruské vědecké literatuře umění Jihokavkazského místodržitelství prezentuje jako umění byzantské periferie. Badatelé jako Bakradze, Marr či Kondakov vysvětlují prvotřídní tvorbu v regionu jako „pouhý“ import z Konstantinopole.³ Díla, která pak na Východořímské říši přímo nezávisí, jsou vnímána prostě jako méně kvalitní. Jak uvidíme na různých místech této knihy, je evidentní, že celý region, a především potom historické gruzínské království Ibérie, byl během staletí skutečně v nekončícím dialogu s Byzancí. Na druhou stranu jsou však po celý středověk v regionu místa a momenty, kde umělecké předměty vznikají naprosto nezávisle na Východořímské říši, a přitom na vysoce kvalitní úrovni – to platí například pro architekturu pozdní antiky, zlatnictví 10. století či sochařské dekorace 13. století. Oficiální dějepisectví Ruské říše tedy prepisovalo dějiny a snažilo se kulturu tohoto regionu více či méně vědomě prezentovat jako kulturu periferie. Cílem bylo ukázat, že všechno, co je v jihokavkazském regionu dobré, vždy vděčilo za svůj vznik nějaké velké říši, ať už se jednalo o dávnou minulost, kdy trendy v regionu udávala

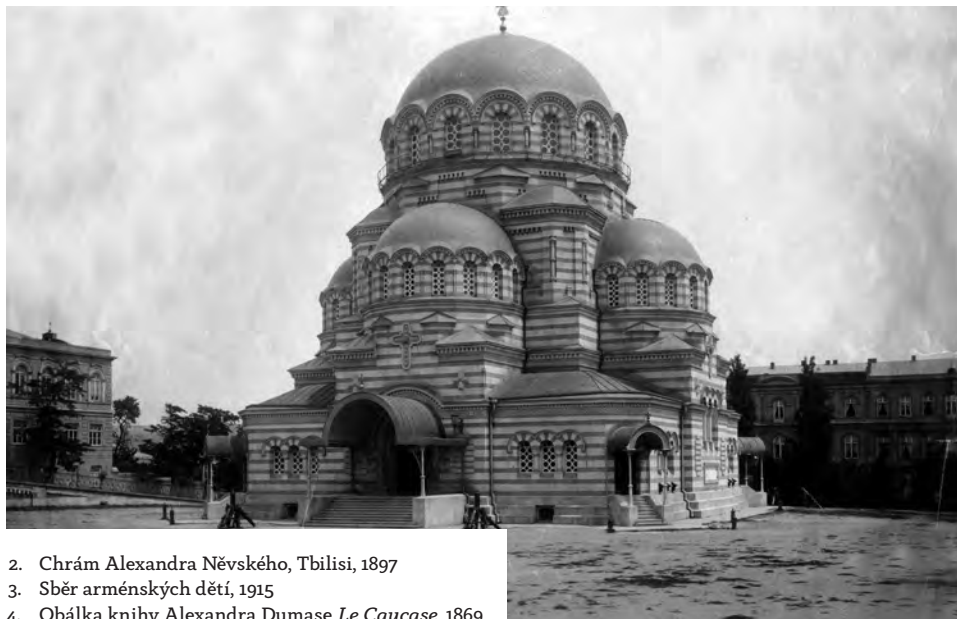

1. Personifikovaná rusofobní mapa Evropy, 1877

Byzantská říše, nebo o současnost pod nadvládou říše ruské.⁴ Netřeba dodávat, že během 19. století sílily hlasy, které říši Romanovců prezentovaly jako právoplatného nástupce Byzance, a obhajovaly tak její teritoriální ambice.⁵

Nepřekvapí proto, že když v Tbilisi na sklonku 19. století vznikala jako pomník

definitivního dobytí celého regionu katedrála Alexandra Něvského, byla vystavěna v nebyzantském stylu [02].⁶ Nešlo o jediný případ v rámci impéria – Alexandru Něvskému se zasvěcovaly chrámy napříč podrobenými státy –, zásadní však je, že architektura měla evidentně stejný propagandistický úkol jako věda, totiž

2. Chrám Alexandra Něvského, Tbilisi, 1897

3. Sběr arménských dětí, 1915

4. Obálka knihy Alexandra Dumase *Le Caucase*, 1869

prezentovat Ruskou říši jako nástupce Byzance a její periferie jako tradiční součásti této říše bez vlastních dějin. Pro tuto knihu je dále důležitý i fakt, že tyto teorie 19. století stále mají dopad na současný výzkum: některé z klíčových tezí prvních badatelů totiž již později nikdy nebyly zpochybněny a i v dnešní době se dostávají do odborných prací.⁷ S trochou nadsázky tedy můžeme říct, že imperialistický pohled na umění v regionu, který

z politických důvodů prosazovala Ruská říše, se stal jedním z pilířů vnímání umění tohoto regionu dodnes.⁸

Po sérii vojenských neúspěchů se naopak Osmanská říše v posledních desetiletích 19. století vydala na cestu čím dál tím více nacionalisticky orientované politiky.⁹ Stejně jako v případě Řeků a Bulharů se totiž západní mocnosti snažily využít arménskou křesťanskou menšinu pro další oslabování Osmanů. Reakcí byly již

na konci 19. století strašlivé masakry civilní arménské populace, které vyvrcholily v roce 1915 systematickou genocidou [03]. Události odehrávající se na pozadí první světové války, kdy se bortící se říše snažila Armény obvinít z neúspěchů na vojenském poli, je možné považovat za tragický příklad chování hroučících se imperiálních projektů: nacionalismus a rasismus se staly nástrojem pro vytváření iluzivní jednoty, která však říši samozřejmě nespasila.¹⁰

Nezměrná lidská tragédie, kterou je třeba chápat i v kontextu různých zájmů všech válčících mocností, měla dramatický dopad i na vnímání umění: po vyhlazení původní populace se památky ve Východní Anatolii staly viditelnou připomínkou tohoto zločinu proti lidskosti. V průběhu 20. století, zatímco se v Turecku začala rozšiřovat do dnešních dnů platná doktrína negující genocidu samotnou, se památky staly nepohodlným důkazem popíraných událostí. Nepřekvapí proto snaha o jejich fyzickou likvidaci: arménské středověké chrámy se v některých případech staly cíli vojenských cvičení. Další z nich byly prostě opuštěny a nechány na pospas náhodným vandalům a vykradačům hrobů.¹¹ Studovat umění regionu tak bylo ještě složitější, protože klíčové památky se po vstupu Turecka

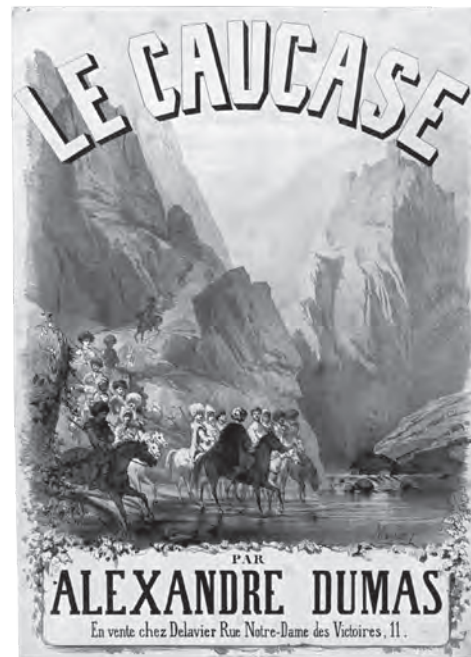

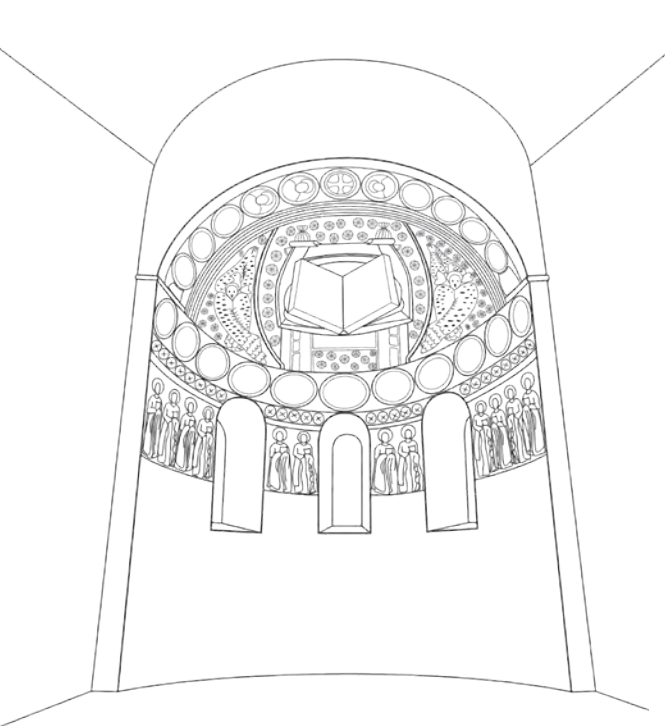
do NATO nacházely ve vojenské zóně, mezi SSSR a NATO. Proto jsou skvosty východní Anatolie bohužel často v dezolátním stavu a mimo okruh několika málo specialistů *de facto* neznámé. A to přesto, že jde o vrcholnou tvorbu předmoderního světa.

Tuto problematickou situaci do velké míry prohloubil i pohled badatelů ze západoevropských zemí – Itálie, Francie, Velké Británie, Rakouska-Uherska či

Německa. Předsudky o kultuře a umění Arménů a Gruzínů však byly vytvořeny dávno před tím, než se o region začali zajímat profesionálové, a to díky amatérským cestovatelům a spisovatelům, jako byl například Alexandre Dumas [04]. Otec tří mušketýrů prezentoval region západním čtenářům jako exotický, barevný, dekadentní a divoký – svým cestopisem tak podporoval orientalistické předsudky, které vycházely z koloniálního pocitu nad-

řazenosti západní kultury.¹² Tuto již tak komplikovanou situaci ještě prohloubilo období studené války: v rámci sovětského impéria zůstávaly Arménie a Gruzie na periferii zájmu, badatelský diskurs se potom sice postupně měnil směrem k větší pluralitě, ale přemýšlení některých lokálních badatelů se naopak začalo blížit nacionalistickým teoriím.¹³ Na druhé straně z pohledu západního výzkumu zůstával

5. Rekonstrukce apsidy v Thalínu
6. Stojící Kristus, přípravná kresba, Cromi, 628–637
7. Prázdný trůn, bronzové dveře, chrám Hagia Sofia, Istanbul
8. Stojící Kristus, dveře kostela svatě Sabiny, Řím, 421–431

region po dlouhá desetiletí – až na několik málo výjimek – uzavřenou a neproniknutelnou periferií. Této situaci nepomohla ani první desetiletí po pádu SSSR, kdy se v Gruzii a Arménii začalo plošně psát národnými jazyky, které jsou však bohužel pro většinu zahraničních badatelů i amatérů nesrozumitelné.

V takové situaci se tedy víceméně nacházíme dnes: místo, které ve středově-

ku patřilo k vrcholům tehdejší civilizace, se během staletí posunulo mimo hlavní proud. Značnou měrou k tomu přispěl ruský imperialismus, západní orientalismus, a do jisté míry i lokální nacionalismus. Potřeba obhajovat současnost věcmi minulými – mimochodem, válka na Ukrajině dokazuje, že jde o stále aktuální trend – vedla k systematickému a radikálnímu překrucování dějin. Je pravdou, že

se v posledních dvaceti letech situace postupně mění, ale mimo úzký okruh specialistů zůstává tento region obětí mnohých předsudků.¹⁴ Právě touha napravit tuto situaci – tedy sdílet nadšení z umění středověké Arménie a Gruzie – je hybnou silou aktivity studentů a akademiků Semináře dějin umění (samozřejmě v dialogu s kolegy z celého světa), jeden z jejichž výsledků drží čtenář v rukou.

Kulturní křižovatka

Skutečnost, že umění jižního Kavkazu je na vysoké úrovni, konečkonců dokazují i texty a fotografie shromážděné v této knize. Co však region činí po celé tisíciletí, kterému dnes říkáme středověk, ještě zajímavějším, je to, jakým způsobem tato ekonomická křižovatka reflektuje a pojí kultury a Asie a Evropy.¹⁵

Tento aspekt je jasně patrný již v první etapě rozkvětu jihokavkazské kultury, v takzvaném „zlatém věku“. Tehdy, během 7. století, vznikají napříč Arménií a Iberií stavby s kupolí.¹⁶ Tradičně se poukazovalo na jejich podobnost s chrámem Hagia Sofia v Konstantinopoli, praktické řešení těchto staveb – na rozdíl od cihlového Cařihradu jde o budovy z kamene – ukazuje na hluboký dialog se Sýrií a celou západní Asií.¹⁷ Když se poté podíváme do apsid těchto chrámů – v Cromi (s. 381), Aruči (s. 59), Mrenu (s. 247) či Thalínu (s. 79) – nalezneme zde vizuální znaky vyskytující se napříč středomořským prostorem. Prázdný trůn namalovaný v bazilice v Thalínu [05] či stojící Kristus se zvednutou paží znázorněný v konchách v Cromi, Aručavankhu a Mrenu [06] mluví jednoznačně římským a středomořským jazykem.¹⁸ Ne náhodou nalezneme podobná zobrazení v Ravenně, Konstantinopoli či

Římě [07–08]. V chrámu v Cromi byla dokonce původní dekorace – dnes již zničená, ale její fragmenty jsou k vidění v muzeu v Tbilisi – vytvořena římskou pozdně antickou technikou *par excellence* – skleněnou mozaikou.¹⁹ Její použití jasně dokazuje nejen migraci vizuálních modelů, ale i transfer technologií a řemeslníků napříč pozdně antickým světem. Vytvořit skleněnou mozaiku amatérsky, bez znalosti přesného know-how, totiž prostě nejde.

Je pozoruhodné, že tento dialog mezi východní a západní kulturou se odehrává

9. Katedrála svatého Kříže na Aghthamaru, 915–921
10. Dekorace katedrály na Aghthamaru, 915–921
11. Portréty objednavatelů kláštera Haghpat, počátek 13. století

na pozadí mocenských sporů o nadvládu nad celým teritoriem, které bylo střídavě dobýváno arabským chalífátem a Byzantskou říší.²⁰ Tento boj se navíc, hlavně v případě Arménie, která se v průběhu 5. a 6. století odloučí od hlavního proudu chalkedonského křesťanství, stane bojem o vlastní podobu křesťanství, tolerovanou Araby, ale nikoli východními Římany.

Dle mého soudu je tak možné zobrazení v apsidách vnímat mimo jiné i jako politické (a tedy teologické) přiklonění k té či oné straně.²¹

Fascinující příběh jihokavkazského regionu jako místa kulturního dialogu však rozhodně nekončí pozdní antikou: například na pomezí 10. a 11. století – v době obrovského rozkvětu arménské kultury –

to je možné krásně demonstrovat na příkladu na katedrály stojící na ostrově Aghthamar uprostřed jezera Van v dnešním Turecku [09].²² Tradiční centrála s kupolí – která, co se architektury týče, odkazuje na nejlepší stavby ze 7. století – má celou fasádu pokrytou reliéfy s křesťanskou tematikou. Konceptuálně se dekorace také obrací k pozdní antice, tentokrát k té stře-

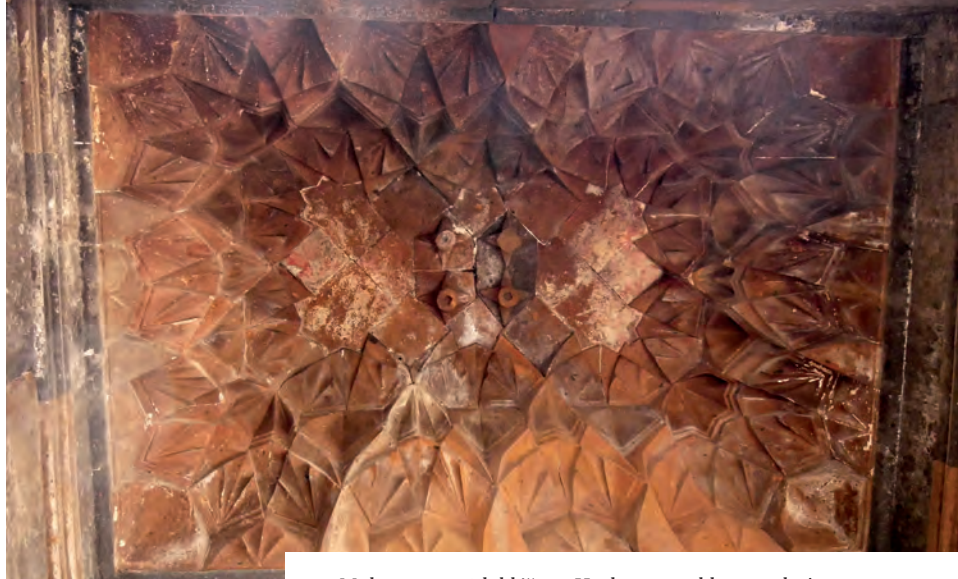
domořské, jak je krásně vidět na epizodách z Jonášova života, přímo nad nimi je však zobrazen panovník sedící v tureckém sedu a oblečený podle soudobé perské módy [10].²³

Perská móda je přítomná i na dalších klíčových památkách: podobně byl oblečen král Gagik I. (989–1020) na dnes již bohužel ztraceném portrétu, který vznikl

pro chrám svatého Řehoře v Ani (s. 221), či portréty na fasádě klášterního kostela v Haghpatu z počátku 13. století [11].²⁴ Dialog s východními kulturami je však patrný i jinde: například mukarnas, krápníkové klenby, které jsou jednou z charakteristik islámské architektury, je možné najít v již zmiňovaném klášteře Haghat, gavithu jednoho z dvou chrámů rodiny

Pahlavuni v Ani (s. 211), či ve vstupních prostorách chrámu Hovhannavankh [12].²⁵

Fascinující je i fakt, že se typicky křesťanská ikonická reprezentace – tedy znázorňování lidí a jejich tváří – ve 13. století v Arménii proměňuje a začíná hovořit čím dál tím východnějším, a tedy zdobnějším vizuálním jazykem. Krásným příkladem je znázornění moudrých a pošetilých

12. Mukarnas, gavith kláštera Hovhannavankh, 13. století

13. Pošetilé a moudré panny (?), gavith kláštera Hovhannavankh, 13. století

panen v Hovhannavankhu [13] či vstupní tympanony Noravankhu (s. 167).²⁶

Od 10. století se tedy – samozřejmě i z geopolitických důvodů – arménská kultura otáčí spíše na východ. Přesně naopak je to s vizuální kulturou Ibérie, která je ve stále těsnějším dialogu se západem, tedy s Konstantinopolí. Důvodem je samozřejmě náboženství – na rozdíl od Arménů se obyvatelé Ibérie přiklonili k chalcedonskému vyznání –, ale i politická a ekonomická blízkost.²⁷ V tomto smyslu hraje klíčovou roli Černé moře, které ideálně spojuje Bospor a západní hranice gruzínského světa. Dechberoucí gruzínské smalty z 10. století tak vznikají v úzkém dialogu se soudobou konstantinopolskou produkcí. Na vzájemné výměny modelů ukazují také monumentální malby v Ateni Sioni (s. 369).²⁸

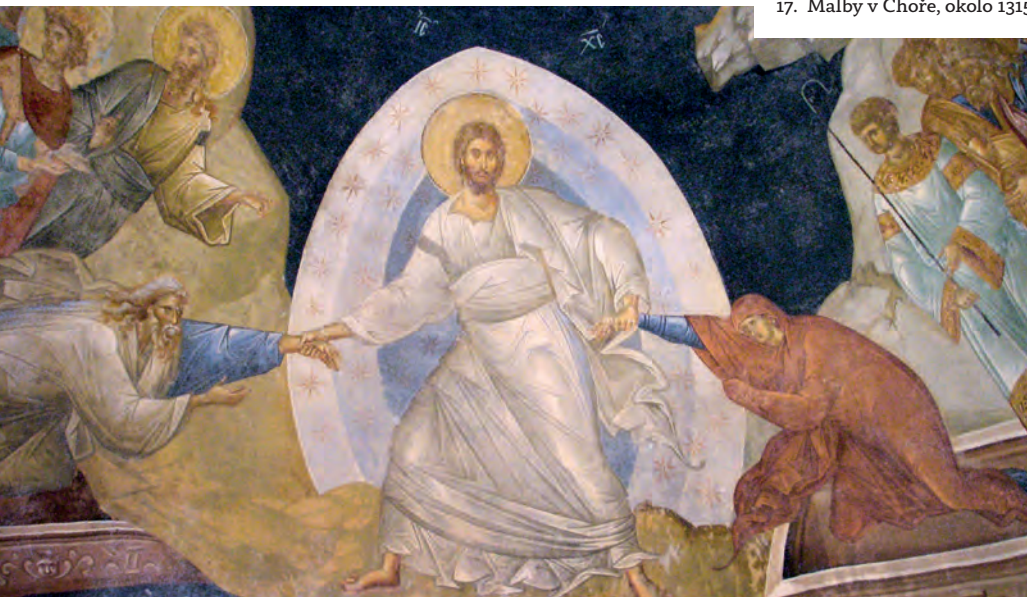
Samostatnou kapitolu si v této knize zaslouží klášter Gelati (s. 305), kde ve 12. století vzniká v apsidě mozaika s Bohorodičkou (Theotokos) na zlatém pozadí, která gruzínské umění zasazuje do globálního kontextu byzantských dovedností a znalostí a jejich exportu: takto složitou techniku totiž nemohl vytvořit nikdo jiný než mistři přímo z Byzantské říše [14]. Ne náhodou se v 11. a 12. století můžeme setkat s velmi podobnými dekoracemi v Kyjevě, na Sicílii či v Benátské laguně [15].²⁹

14. Apsida v Gelati, 12. století
15. Apsida v Torcellu, 11. století

16. Malby v Ubisi, okolo 1320

17. Malby v Choře, okolo 1315

Tento trend je potom možné pozorovat i ve 14. století, kdy vznikají například malby chrámu v Ubisi [16] (s. 321).³⁰ Autoři tohoto rozsáhlého cyklu pocházeli velmi pravděpodobně z Konstantinopole, psali však gruzínsky. Nadstandardní kvalita maleb, srovnatelná snad jen s výmalbou dochovanou v chrámu Spasitele v konstantinopolském klášteře Chora [17], předpokládá, že řemeslníci, kteří ji vytvořili, museli být vychováni v dílnách hlavního města Byzantské říše.³¹ Jak je však potom možné, že hovořili gruzínsky? Řešením tohoto rébusu může být dokumentovaná přítomnost gruzínských mnichů jak na posvátné hoře Athos, tak především v samotné Konstantinopoli.³²

Bylo by však zavádějící dívat se na umění jižního Kavkazu s již zmiňovaným koloniálním nadhledem, jako by vše důležité vznikalo „vlivem“ okolí. Opak je pravdou. Jestliže kultury Arménie a Ibérie reflektovaly okolní svět a oba regiony byly doslova kulturní křižovatkou, byly zároveň hluboce zakořeněny ve vlastní tradici, a navíc se navzájem neustále obohacovaly. Například specifická elegantní architektura, která vycházela ze společných rysů pozdní antiky, se vyvinula ve dvě svěbytné, vizuálně zdánlivě konzervativní, ale ve skutečnosti velmi kreativní stavební tradice.

Během staletí se království Gruzínů a Arménů různě překrývala, navzájem spolu obchodovala a vyměňovala si nově nabyté znalosti a dovednosti. Za výjimečný příklad takové syntézy je možné považovat chrám v Achthale.³³ Ten vznikl na počátku 13. století, kdy Arménii ovládla gruzínská panovnice Tamar (byť se jednalo o ženu, byla oslovována „král“). Jeho objednavatel Ivane Mchargrdzeli Zakharjan byl původem arménský vojevůdce. Ve službách Tamar se však kolem roku 1200 rozhodl konvertovat k chalkedonské víře a stal se jedním z nejdůležitějších vojevůdců říše. Jeho bratr Zakhare naopak zůstal věrný vyznání svých otců a oba sourozenci poté společně bojovali proti selžuckým Turkům. Jejich rodina se tak stala symbolem náboženské tolerance a dialogu. Něco podobného lze pak říci i o klášteře v Achthale, který stojí na hranicích historické Arménie a Ibérie.³⁴ Jestliže je totiž architektura podobná stavbám arménskému vnitrozemí, dekorace interiéru naopak odpovídají standardům soudobé gruzínské malby. Nápis jsou v obou jazycích, a dokonce i klér, který je v nich zmiňovaný, náleží k oběma náboženstvím. Mimořádně, podobný je i příběh kostela svatého Řehoře Osvětitel v Ani (s. 199), hlavním městě Arménie.³⁵ I zde se v harmonickém dialogu setkávají obě kavkaz-

ské kultury, včetně znázornění jejich klíčových světců, Nino a Řehoře Osvětitel, v jednom prostoru.

Nechci samozřejmě v žádném případě naznačovat, že jižní Kavkaz jako pomyslná kulturní křižovatka byl ve středověku ideálním místem pro život. Právě proto, že se nacházel na tak exponovaném místě, se o region často vedly krvavé války. Ani vztahy Arménů a Gruzínů nebyly vždy idylické. Nicméně nehledě na všechny těžkosti, které tento region po staletí provázely, šlo o místo, kde skutečně mohly vzniknout svébytné a zároveň výjimečné umělecké kultury. Ty svědčí o plodnosti tohoto regionu, v němž se potkávala Asie s Evropou.

Krajina zázraků a dnešní svět

Na jižní Kavkaz jsme cestovali na jaře, v létě, na podzim i v zimě. Díky tomu jsme mohli v různých ročních obdobích vnímat harmonii mezi krajinou a díly lidských rukou, které se v této knize věnuje Martin Lešák (s. 39). Měli jsme možnost obdivovat táž místa, jako například klášter v Marmašenu (s. 157), v proměněných scénériích. Klášterní komplex vytvořený ze zářivě oranžového tufu jsme tak mohli vidět jak v kontextu sytější zeleného údolí, tak v bílé krajině zimní.

Stejně tak jsme s každou další výpravou nabývali hlubší poznání jednotlivých regionů, jejich zvláštností a jedinečností. Silným motivem našich cest však byly bolestné příběhy celého kraje i aktuální strasti, které jej doprovázejí: ať již šlo o stopy po arménské genocidě, zemětřesení či aktuálně probíhající konflikt na Náhorním Karabachu. Velmi těžký byl pro nás pobyt v provincii Kars, který se nachází v dnešním Turecku a v němž leží i posvátná hora Arménů, Ararat. Některá místa – jako Ani či Aghthamar – byla zapísána mezi památky UNESCO, a je o ně tedy do velké míry postaráno (byť některé restaurátorské zásahy budí rozpaky).³⁶ V jiných případech je však situace o mnoho horší, ať už se jedná o již zmiňované ruiny klášterů Chtskonkh (s. 229) a Horromos (s. 237), dramaticky poničené vojenskou technikou pravděpodobně v polovině 20. století a dnes ničené vandaly a vykrádači hrobů, nebo o gruzínské památky, jako je například Išchani (s. 259), aktivistickým způsobem zrestaurované a následně *de facto* uzavřené veřejnosti.³⁷

Situaci v regionu ještě zhoršují ruské imperiální ambice v Abcházii a Osetii: nejenže byly tyto regiony již dříve odděleny od Gruzie, ale podle všeho tam probíhá plíživá snaha přepsat i jejich dějiny. Podobně jako tomu bylo v 19. století, dnes

věda znovu slouží státním ambicím. Je třeba také přiznat, že na pomezí Arménie a Ázerbájdžánu naopak ruské jednotky zaručují jistou formu rovnováhy a chrání Arménii před pravděpodobnou vojenskou invazí. Situace je zkrátka v mnoha ohledech problematická, a v některých dokonce i dramatická.

Z toho přirozeně vyplývá otázka po roli dějin umění v takové situaci, po smyslu našeho výzkumu a této knihy vůbec. První a nejsamozřejmější odpovědí je, že naším výzkumem chceme připomínat význam kulturního dědictví jižního Kavkazu pro evropskou kulturu jako takovou. Jihokavkazské památky jsou navíc jedinečné i na světové úrovni. Svým výzkumem chceme však také ukázat, že ve středověku tento region prosperoval jako kulturní křižovatka, a ne jako železná opona. Tato bariéra, která dělila svět po dlouhá desetiletí, se podle všeho vrací zpět. Netřeba také zastírat, že v některých částech regionu sílí nacionalistické, či dokonce rasistické tendence. V extrémních případech dokonce zaznívá i genocidní rétorika. A v tomto kontextu je dle mého soudu role humanitních věd nezastupitelná: nejen psaním o umění a památkách musíme stále připomínat, že společné kulturní dědictví, ze kterého vyrostla Evropa, stojí na překračování hranic národních

států. Že dělení světa železnými oponami lidstvo prostě ničí. Umění středověkého jižního Kavkazu nám naopak připomíná dobu, kdy tomu tak nebylo, a ukazuje nám, jak silně podobná období obohacují svět.

Tento článek vznikl v rámci projektu *Cultural Interactions in the Medieval Subcaucasian Region: Historiographical and Art-Historical Perspectives* (GF21-01706L).

- 1 Viz skvělou syntézu P. Hopkirk, *The Great Game. On Secret Service in High Asia*, Londýn 1990.
- 2 Viz například C. Montague Woodhouse, *The Greek War of Independence: Its Historical Setting*, Londýn 1952; E. Ginio, *The Ottoman Culture of Defeat: the Balkan Wars and Their Aftermath*, New York 2016.
- 3 D. Bakradze, „Kavkaz v dřevních památkách christianstva“, *Akty sobornnye Kavkazskoj arheografičeskoj komissie*, V (1873), s. 993–1107; N. P. Kondakov, *Opis' pamjatnikov drevnosti v nektorych chramach i monastyrjach Gruzii*, Petrohrad 1890; N. P. Kondakov, I. Tolstoj, *Russkie drevnosti v pamjatnikach iskusstva*, sv. 4: *Christianskie drevnosti Kypma, Kavkaza i Kieva*, Petrohrad 1891; N. Marr, *Ani: Knižnaja istorija goroda i raskopki na meste gorodišča*, Moskva/Leningrad 1934. K tomuto tématu obecně viz například I. Foletti, „The Russian View of a ‚Peripheral‘ Region. Nikodim P. Kondakov and the Southern Caucasus“, in *The Medieval South Caucasus. Artistic Cultures of Albania, Armenia and Georgia*, I. Foletti, E. Thunø eds (= *Convivium supplementum* 2016), Brno/Turnhout 2016, s. 2–17.
- 4 I. Foletti, S. Riccioni, „Inventing, Transforming and Discovering the Southern Caucasus: Some

Introductory Observations“, *Venezia Arti*, XXVII (2018), s. 7–14.

- 5 Pro komplikovanou situaci využívání byzantského dědictví v Rusku viz například P. Rakin, „Byzantine Echoes in the Nineteenth-Century Press and in the Writings of Russian Intellectuals“, *Byzantium, Russia and Europe*, I. Foletti, Z. Frantová eds (= *Opuscula Historiae Artium* 18 / *Supplementum*), Brno 2013, s. 98–109.
- 6 R. Wortman, „The ‚Russian Style‘ in Church Architecture as Imperial Symbol after 1881“, in *Architectures of Russian Identity, 1500 to the Present*, J. Cracraft, D. B. Rowland eds, Ithaca 2003, s. 101–229; R. Wortman, *Scenarios of Power. Myth and Ceremony in Russian Monarchy from Peter the Great to the Abdication of Nicholas II*, Princeton 2006, s. 251; E. Kiškinova, „Vizantijskoe vozroždenie“ v architekture Rossii. *Seredina XIX – načalo XX veka*, Petrohrad 2007.
- 7 Gruzínské a arménské umění je tak možné například najít pouze v přílohách jinak excelentní syntézy: A. Cutler, J.-M. Spieser, *Byzance médiévale (700–1204)*, Paříž 1996.
- 8 Foletti/Riccioni, „Inventing, Transforming and Discovering“ (pozn. 4).
- 9 M. U. Campos, „From the ‚Ottoman Nation‘ to ‚Hyphenated Ottomans‘: Reflections on the Multicultural Imperial Citizenship at the End of Empire“, *Ab imperio*, I (2017), s. 163–181.
- 10 Bibliografie na toto téma je velmi rozsáhlá, dobrou syntézu v širším kontextu však představuje: M. Bobelian, *Děti Arménie. Zapomenutá genocida a stoletý boj o spravedlnost*, Praha 2013.
- 11 T. Fontana, *I monumenti medievali armeni in Turchia: un genocidio culturale? Storia, Legislazione internazionale e riflessioni sulla storiografia storico-artistica occidentale*, diplomová práce, Università degli Studi di Padova, 2018.
- 12 Viz například A. Dumas, *Le Caucase: Nouvelles impressions de voyage*, Brusel 1859. O orientali-

- smu viz A. Cameron, „Byzance dans le débat sur orientalisme“, in *Byzance en Europe*, M.-F. Auzépy ed., Saint-Denis 2003, s. 235–250; Z. Lockmann, *Contending Visions of the Middle East: The History and Politics of Orientalism*, Cambridge 2010.
- 13 I. Foletti, P. Rakitin, „Armenian Medieval Art and Architecture in Soviet Perception: a logue durée Sketch“, in *Eurasiatica. Quaderni di Studi su Balcani, Anatolia, Iran, Caucaso e Asia Centrale*, VII (2020), s. 113–150.
 - 14 Viz například studie A. Eastmond, *Royal Imagery in Medieval Georgia*, University Park 1998; *Armenia sacra. Mémoire chrétienne des Arméniens (IVe–XVIIIe siècle)*, J. Durand, I. Rapti, D. Giovannoni eds, Paříž 2007; C. Maranci, *Vigilant Powers: Three Churches of Early Medieval Armenia*, Turnhout 2015.
 - 15 A. Kazarjan, „The Armenian Cathedral of Saint James in Jerusalem: Melisende and the Question of Exchange Between East and West“, in *Romanesque Patrons and Processes: Design and Instrumentality in the Art and Architecture of Romanesque Europe*, J. Camps, M. Castiñeiras, J. McNeill, R. Plant eds, Londýn 2018, s. 83–92.
 - 16 P. Donabédian, *L'âge d'or de l'architecture arménienne (VIIe siècle)*, Marseille 2008.
 - 17 Dekonstrukci tohoto historiografického mýtu se věnovala například C. Maranci, „Byzantium Through Armenian Eyes: Cultural Appropriation and the Church of Zuart'noc“, *Gesta*, XL/2 (2001), s. 105–124.
 - 18 Viz článek o Thalínu v této knize nebo také recentní syntézu I. Foletti, „The Book on the Throne as Image of Orthodoxy in Late Antique Mediterranean (and Beyond)“, in *Le livre enluminé médiéval instrument politique*, V. Lucherini, C. Voyer eds, Řím 2021, s. 13–32.
 - 19 L. James, *Mosaics in the Medieval World: From Late Antiquity to the Fifteenth Century*, New York 2017, s. 46–95.
 - 20 R. Grousset, *Histoire de l'Arménie des origines à 1071*, Paříž 1995 [1947]; J.-P. Mahé, „L'Église arménienne de 611 à 1066“, in *Histoire du Christianisme des origines à nos jours: évêques, moines et empereurs (610–1054)*, J.-M. Mayeur et al. eds, Paříž 1993, s. 457–547; A. Mahé, J.-P. Mahé, *L'Histoire de l'Arménie: des origines à nos jours*, Paříž 2012.
 - 21 Co se arménské christologie týče, viz například syntézu H. S. Ananyan, „Armenian Christological Tradition“, in *The Dialogue Between the Eastern Orthodox and Oriental Orthodox Churches*, C. Chaillet ed., Volos 2016, s. 303–316.
 - 22 Viz recentní syntézu *The Church of the Holy Cross of Aḡtamar: Politics, Art, Spirituality in the Kingdom of Vaspurakan*, Z. Pogossian ed., Leiden/Boston 2019.
 - 23 E. Thuno, „Cross-Cultural Dressing, the Medieval South Caucasus and Art History“, in *The Medieval South Caucasus* (pozn. 3), s. 144–159.
 - 24 L. Jones, „Bagratuni Portraits“, in *eadem*, *Between Islam and Byzantium. Aḡtamar and the Visual Construction of Medieval Armenian Rulerships*, Londýn / New York 2007, s. 35–52, zejm. s. 43–45.
 - 25 Viz příspěvek o dvou kostelech rodiny Pahlavuni v této knize a A. L. Jakobson, *K'asakhi Vank'er: Hovhannavank', Saghmosavank'*, Milán 1986.
 - 26 Viz článek o Noravankhu v této knize a Jakobson, *K'asakhi Vank'er* (pozn. 25).
 - 27 Viz obecně *Georgia as a Bridge Between Cultures: Dynamics of Artistic Exchange*, M. Studer-Karlen, T. Kaffenberger, N. Chitishvili eds (= *Convivium supplementum* 2021/2), Brno/Turnhout 2021.
 - 28 A. Eastmond, „Greek Bearing Gifts: the Icon of Xaxuli and Enamel Diplomacy Between Byzantium and Georgia“, in *The Medieval South Caucasus* (pozn. 3), s. 88–105.
 - 29 L. James, „A Universal Language? Eleventh-Century Mosaics“, in *eadem*, *Mosaics in the Medieval World* (pozn. 19), s. 334–364.
 - 30 Viz příspěvek o Ubisi v této knize.
 - 31 M. Kermanidis, *Episteme und Ästhetik der Raummodellierung in Literatur und Kunst des Theodoros Metochites: ein frühpalaiologischer Byzantiner im Bezug zur Frühen Neuzeit*, Berlin/Boston 2020; R. G. Ousterhout, *The Chora Monastery and Its Patrons: Finding a Place in History*, Nikósie 2017; R. G. Ousterhout, *The Art of the Karipe Camii*, Londýn 2002.
 - 32 Viz například Z. Skhirtladze, „Georgians in Constantinople: The Evidence of Illuminated Manuscripts“, přednáška na Středoevropské univerzitě v Budapešti, 2011.
 - 33 M. Bulia, „Medieval Art and Modern Approaches: A New Look at the Akhtala Paintings“, in *The Medieval South Caucasus* (pozn. 3), s. 106–123; A. Lidov, *The Mural Paintings of Akhtala*, Moskva 1991.
 - 34 J. M. Rogers, „The Mxargrdzelis between East and West“, in *Atti del Primo Simposio Internazionale di Arte Armena (Bergamo, 28.–30.6.1975)*, G. Ieni, B. L. Zekiyan eds, Milán 1978, s. 257–272.
 - 35 Viz příspěvek o kostele svatého Řehoře Osvětitel v této knize.
 - 36 T. Fontana, *I monumenti medievali armeni in Turchia* (pozn. 11).
 - 37 P. Donabédian, „L'éclatante couronne de Saint-Serge: le monastère de Xčkōn' [Khetzkonq] et le dôme en ombrelle dans l'architecture médiévale“, *Revue des Études Arméniennes*, XXXVIII (2018/2019), s. 195–355; W. Kite, „The Holy Land of Horomos: Landscape, Liturgy, and architecture“, in *Art and Violence in the Middle Ages and the Renaissance*, R. G. Sullivan, M. Pagès eds, Newcastle upon Tyne 2020, s. 87–119.

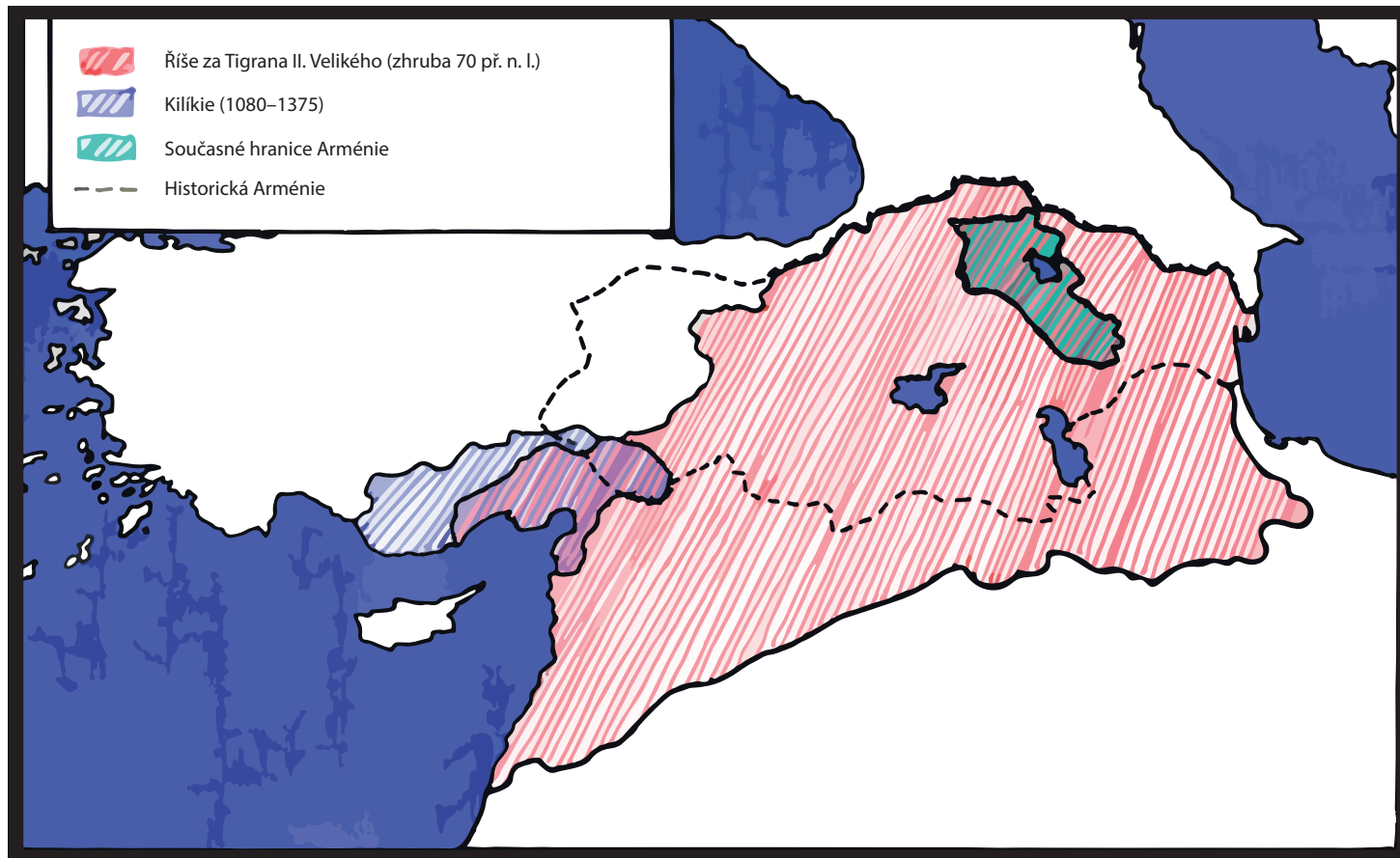

Cassandre Lejosne

Pohled do arménské středověké historie

Dějiny Arménie, jejího lidu, a tím i její umělecké a architektonické tvorby, jsou složitým tématem. Země ležící mezi Tureckem na západě, Ázerbájdžánem na východě, Gruzii na severu a Íránem na jihu má dnes rozlohu přibližně 30 000 km² a její populace čítá téměř tři miliony obyvatel. Ovšem nebylo tomu tak vždy, jak se dozvídáme z mnoha kronik, počínaje počátkem křesťanské éry. Kromě těchto písemných

1. Mapa Arménie napříč historií

záznamů existuje velké množství kostelů nacházejících se buď v dnešní Arménii, ve východní části Turecka, nebo na ázerbájdžánském území, které fyzicky dokládají přítomnost Arménů v těchto oblastech v různých obdobích. Mnozí autoři, převážně z ázerbájdžánského akademického prostředí, tvrdí, že „Arméni nebyli místními obyvateli Kavkazu nebo dnešní Arménie, [která je] západním Ázerbájdžánem, Nachičevanem“ (Hajiec 2007, s. 32) nebo že celá dnešní Arménská republika je ve skutečnosti „západním Ázerbájdžánem a historicky patří k Ázerbájdžánu. Všechny historické památky, toponyma a homonyma dokazují, že Ázerbájdžánci byli původními obyvateli této země.“ (Heydarov 2008, s. 27) Ačkoli není na místě vstupovat do debaty o současné válce mezi Arménií a Ázerbájdžánem o oblast Náhorního Karabachu, je přesto nutné zdůraznit, že taková tvrzení zjevně nemají historický základ.

Rané časy

První písemná zmínka o arménské komunitě se nachází ve slavném vícejazyčném nápisu Behistun nalezeném v dnešním Íránu, který byl provedený v době Dareia Velikého a je datován do prvních desetiletí 6. století př. n. l. Až do konce 2. století

př. n. l. je Arménie skutečně součástí po sobě jdoucích perských říší. O tomto období máme jen velmi málo informací. Víme však, že ve 2. století př. n. l., pravděpodobně kolem roku 180, vzniká první nezávislé arménské království, v jehož čele stojí dynastie Artašesjanů. Tato nová dynastie, vedená Artašesem I. (189–160 př. n. l.), se vyznačuje četnými sociálními a ekonomickými reformami, zejména v oblasti přerozdělování pozemků. Za vlády Tigrana II. Velikého (95–55 př. n. l.), vnuka Artašese I., je Arménie v rozkvětu: díky vojenské expanzi se stává jedním z předních politických útvarů Blízkého východu s hlavním městem v nově založeném Tigranakertu [01]. Toto plodné období jí však zkrátí její západní soused. Ještě před koncem vlády Tigrana II. si region znovu podmaní Řím a zbývající arménští vládcí budou římskými vazaly. Římská říše, která se cítí ohrožena touto expanzí, brzy vtrhne do arménských zemí, aby znovu získala kontrolu nad Blízkým východem. Boje v regionu pokračují po celá desetiletí, a nakonec končí pádem dynastie Artašesjanů a nástupem nové éry (12 n. l.).

V polovině 1. století n. l. se objevuje nová arménská dynastie: Aršakuni. Její první král Trdat I. je povolán do Říma, kde je v roce 66 n. l. oficiálně korunován císařem Neronem. Vládne Arménii až do doby,

kdy do země kolem roku 110 n. l. vtrhne parthský král a korunuje arménským králem svého synovce. Tímto převratem končí mír mezi Parthskou říší a Římem, trvající po několik desetiletí. Následuje století neustálých bojů mezi oběma říšemi soustředěnými s Arménií, které trvá až do nástupu Sásánovské dynastie v Persii v roce 224 n. l. S vůlí a nadějí oživit velikost Achaemenovské říše se perské dynastie snaží obnovit větší říši jak vyhlášením zoroastrismu jako oficiálního náboženství, tak i cestou vojenské expanze. Taková politika samozřejmě nelepší vztahy Peršanů s Římskou říší a Arménie je i nadále jejich válečnou zónou. V tomto období vládnou Arménii králové jmenovaní Sásánovci, a to až do konce 3. století, kdy císař Dioklecian (284–305 n. l.) obnovuje arménskou rodovou linii na arménském trůně jmenováním Trdata III. (298–330 n. l.) arménským králem. Ačkoli královskou korunu po většinu tohoto období nosí hlava, která je arménské komunitě cizí, zavedený feudální systém umožňuje zachování a dědičné předávání moci arménské šlechtické vrstvě, *nachararům*.

Obrácení ke křesťanství

Zoroastrismus, starověké monoteistické náboženství vyznávané napříč perskými

dynastiemi, je pravděpodobně v této době hlavním náboženstvím Arménů. Parthský náboženský vliv však končí na přelomu 3. a 4. století, kdy král Trdat III. konvertuje ke křesťanství. Je pokřtěn svatým Řehořem Osvětitel, který je dodnes uctíván jako patron Arménie. Po konverzi krále a jeho dvora následuje vlna hromadného ničení pohanských chrámů, na jejichž troskách jsou později postaveny první arménské křesťanské kostely. Svatý Řehoř je také jmenován prvním arménským katolikem, tedy hlavou arménské církve. Tento titul se podle systému *nachararů* bude dědičně předávat v prvních desetiletích existence arménské církve. I když je známo, že vláda Trdata III. byla poklidná, zbytek 4. století je kvůli rozdělení země mezi malé vazaly dosti roztříštěný. Různé arménské šlechtické rody se bouří proti královské centrální moci ve snaze o osobní rozmach. Za tímto účelem hledají různí *nachararové* podporu u sousedních říší. Právě tento spletenec zrad a spojenectví nakonec přivádí dynastii Aršakuni ke konci.

Pád dynastie Aršakuni a období Marzpanátu

Arménská území jsou v roce 387 rozdělena mezi Byzantskou říši na západě a Perskou říši na východě, přičemž většina

z nich připadne pod kontrolu perského šáhanšáha. Po tomto geografickém roztržštění následuje pád arménské královské moci, ztráta politické nezávislosti a mnoho socio-ekonomických změn. Na západě, v byzantské Arménii, je zavedena politika nucené asimilace. Vinou deportací a smrtí v boji postupně zanikají dříve dominantní šlechtické arménské rody. Diametrálně odlišný osud potká perskou Arménii, kde je umožněné zachování arménské společenské organizace. S výjimkou cizí správy sásánovským marzpanem (titul pro místodržícího v perské provincii) a občasného náboženského pronásledování si perská Arménie dokáže udržet svou tradiční *nachararskou* strukturu a těší se jisté formě autonomie, která je dostatečná pro rozšíření a posílení postavení arménské církve.

Je třeba poznamenat, že na počátku 5. století arménský kněz Mesrop Maštoc vynalezne arménskou abecedu. Velmi záhy spolu s mnoha svými žáky zahajuje kampaň za překlad posvátných textů, a usiluje tak o úplné vyhlazení pohanství v arménské komunitě. Chalkedonský koncil v roce 451 pro arménskou církev představuje zlomový bod, neboť se odmítá řídit zásadami vyhlášenými na této ekumenické události, jež hlásá dvojí povahu Kristova vtělení. Arméni věří v jediné Kristovo vtělení, což je víra, která povede západní

křesťanský svět k tomu, aby je považovali za heretiky. Ve druhé polovině 5. století se tak množí pokusy o náboženskou konverzi arménské komunity jak na východě, tak na západě, respektive k zoroastrismu a k chalkedonské víře. Boj o vlastní víru vede Armény k tomu, že hledají podporu u Byzance – do jisté míry svého křesťanského spojence – která se ještě jednou dostane do války s Persií. Tentokrát Konstantinopol zvítězí, což vede k novému rozdělení Arménie v roce 591: hranice je posunuta na východ, čímž Byzanci poskytuje větší územní převahu.

Arabská nadvláda

Pokusy o konverzi komunity zastaví v 7. století arabské nájezdy. Po svržení sásánovské nadvlády vstupuje do Arménie v roce 640 arabská armáda, zatím ještě nestrukturovaná jako chalífát. Po několika desetiletích bojů s Byzancí si tato nová mocnost podmaní území celé historické Arménie. Je to poprvé od roku 387, kdy je arménská komunita sjednocena pod jednou říší. Díky první muslimské občanské válce, která v roce 661 povede ke vzniku prvního Umajjovského chalífátu, se Arménie v průběhu druhé poloviny 7. století až do počátku století 8. těší pod novými dozorcí jisté formě autonomie: musí platit

poměrně nízké daně, její církve je oficiálně uznána a vládou jí příslušníci arménských šlechtických rodů. Tato částečná nezávislost bude pro Arménskou apoštolskou církev příležitostí k oficiálnímu vydání kanonického práva za úřadu katholika Hovhannese III. z Odzunu v roce 726.

Svoboda však trvá jen krátce, protože od prvního desetiletí 8. století chalífa al-Mansúr (774–775) zpřísňuje zákony a zvyšuje daně, které Arméni platí. Třebaže se šlechtické rody několikrát pokusí povstat proti arabské moci, někdy za pomoci Byzantinců, vše končí v roce 775 výraznou porážkou, která Arménii uvrhne do století útlaku. To mimo jiné vysvětluje nízký počet památek postavených v 9. století a faktické vymizení písemných pramenů v tomto období.

Nezávislá království

Teprve na konci 9. století umožňuje politická nestabilita v arabském chalífátu Arménům znovu získat nezávislost. Začíná to sebeprhlášením Ašota I. arménským králem v roce 860. Toto rozhodnutí je v roce 885 ratifikováno chalífou al-Mu'tamidem (884–892), kterému nezbývá než přijmout kompromis s Arménií, aby se vyhnul nové vlně povstání. Uznání Ašota I. jako vládce Arménie jak chalífou, tak později byzant-

ským císařem Basilem I. (867–886), značí počátek královské dynastie Bagratuni, která vládla téměř dvě století.

Vláda Bagratuniů zahajuje období hospodářské prosperity Arménie, která zejména od konce 9. století navazuje plodné obchodní vztahy s Byzancí. Dochází i k několika málo vojenským konfliktům, zejména s Arabskou říší na východě. Arméni však dokáží Araby účinně odrazit a znovu získat území, která byla okupována po několik staletí, v roce 987 včetně Dvinu, jednoho z historických hlavních měst Arménie. Přestože je královská moc již od roku 961 centralizována v novém hlavním městě Ani (dnešní východní Tu-recko), velká kupecká města se v těchto zemích těší samosprávě. Tato politická zvláštnost společně s hospodářským růstem vede opět ke vzpouře provincií proti království, částečně motivované lačností po penězích a moci. Destabilizace království je pro Byzantskou říši příležitostí k opětovnému získání kontroly nad regionem: dosahuje toho nejprve podplacením některých arménských šlechticů, kteří výměnou za příslib společenského vzestupu darují císaři svou půdu, po čemž následují vojenské vpády. Na počátku 11. století se Byzanc několikrát pokouší Ani dobýt, pokaždé však neúspěšně. Teprve za vlády krále Gagika II. (1042–1045) jí padne

město do rukou. Arménský král je poté pozván do Konstantinopole, kde je uvězněn, což umožňuje císaři dynastii svrhnout. Byzantská nadvláda v regionu má však trvat jen krátce, protože o dva roky později následují první vlny vpádů seldžuckých Turků. V roce 1071, během slavné bitvy u Manzikertu, padne Arménská vysočina zcela pod seldžuckou kontrolu.

Arménské království Kilíkíe

Po svržení královské dynastie dochází k vlně migrace, zejména směrem na západ, do Kilíkijského království. Právě tento region býval od starověku obýván Řeky, Asyřany a Armény. V důsledku masivní migrace se Arméni stávají v regionu dominantním etnikem. V roce 1080 se arménský kníže Rruben (1080–1095) prohlašuje nezávislým vládcem celého regionu, což značí počátek arménského království Kilíkíe. Ačkoli se Konstantinopol snaží oslabit moc tohoto nově vytvořeného království, nedaří se jí to podle očekávání. Naopak, arménské království rozšiřuje svou moc, zejména tím, že za vlády Thorose I. (1095–1128) získává od Byzantinců město Sis (poblíž dnešního Kozanu v Turecku) a ustanovuje z něj hlavní město království. I když za následující vlády Levona I. (1129–1137) připadne Kilíkijské

království Byzanci, královi potomci dokážou obnovit velkolepost říše a sjednotit jednotlivá knížectví. Význam kontroly nad touto částí středomořského pobřeží je především ekonomický. Kilíkijské království, které zabírá severovýchodní část Středozemního moře, je v té době hlavním přístavem mezinárodního obchodu. Za vlády Levona II. Rubiniaina (1187–1219) je království v rozkvětu: využívá politické nestability v Seldžucké říši a vojenskou expanzi rozšiřuje své území. Takové vojenské akce jsou možné díky ekonomické stabilitě, která se rodí díky mezinárodním obchodním aliancím. V této době se začíná v Itálii formovat arménská komunita. Někteří příslušníci této komunity dosáhnou v 16. století vysokých postavení, jako například patricijská rodina Sjuniiů.

Zakharjanové-Mchargrdzeli

Úpadek Seldžucké říše v první polovině 12. století, z něhož těžilo Kilíkijské království, pomůže také dalšímu arménskému šlechtickému rodu získat zpět kontrolu nad historicky arménskými zeměmi: dynastií Zakharjanů-Mchargrdzeli. Tento arménsko-gruzínský rod získává vysoké postavení u gruzínského dvora i ve vojenské hierarchii. Dva z jejích představitelů, bratři Zakhare a Ivane, jsou generály

gruzínské armády, která za vlády královny Tamar (1184–1207) vede osvobozování severovýchodní Arménie. Od roku 1207 je moc v těchto nově osvobozených oblastech rozdělena mezi oba bratry. Pro arménský národ se tak rodí nová nezávislost. Ta však opět nemá dlouhého trvání, neboť ve čtvrtém desetiletí 13. století je region dobyt mongolskými Tatary. Zakharjanové nadále vykonávají svou moc nad arménskou komunitou, ale jako vazalové mongolské říše, a to až do roku 1360, kdy Arménskou vysočinu obsazují kočovné turecké kmeny. I přes převážně cizí vládu je ale 13. století obdobím hospodářského růstu, což je patrné zejména při pohledu na stavební produkci: staví se mnoho klášterů a pevností a část obyvatelstva z diaspory se vrací na půdu svých předků.

Zároveň se ve 13. století v Kilíkijském království rodí důležité politické spojení mezi místními Armény a Mongoly. Tato politická dohoda poskytuje arménskému království, křesťanskému státu obklopenému muslimskými, dostatečnou bezpečnost. Avšak tato stabilita je jen dočasná, neboť ve 13. století začínají jih Středomořské pánve ovládat Mamelukové, kteří se na přelomu následujícího století ocitnou přede dveřmi Kilíkijského království. Mongolové, dřívější spo-

jenci Kilíkijského království, jsou sami poraženi Mameluky (a *de facto* i dynastií Zakharjanů na Arménské vysočině), a tak Arménům nepomůžou. Opět to je především nedostatečná jednota dominantních arménských rodů, která způsobuje pád vládnoucí dynastie. V roce 1375 se Kilíkijské království dostává zcela pod kontrolu egyptských Mameluků. Jednalo se o významný zvrat v dějinách arménské komunity, neboť po dobu pěti staletí nezíská zpět svou samostatnost.

Od 15. století až do současnosti

Ačkoli následujících pět staletí nespadá do zde zkoumaného spektra, je přesto nutné vyzdvihnout několik klíčových momentů, které ukazují rozmanitost vlády a multikulturnost regionu.

Po vpádu kočovných tureckých kmenů v roce 1360 je tradiční arménský feudální systém rozvrácen a dochází k masivní emigraci. Jedním z hlavních útočišť arménské diaspory jsou Benátky, kde komunita žila již od 12. století. Během několika následujících staletí se právě toto město stane významným centrem literární produkce, zejména díky překladatelské a iluminátorské činnosti arménských kněží.

Od 15. do 17. století je Arménie opět bojištěm sousedních říší: tentokrát Osman-ské a Perské, mezi které jsou bývalá území Arménů rozdělena. Tuto chaotickou histo-rickou situaci doprovází sociální, politický a náboženský útlak, který život arménské komunity nesmírně komplikuje.

Na počátku 19. století vtrhne Ruské impérium do perské Arménie. Nová správa umožní obnovení národní identity bez toho, aniž by tamní arménské komuni-tě poskytla nezávislost. Zároveň tento převrat dává v ruské Arménii vzniknout nové společenské třídě: buržoazii, která v regionu postupně získává na významu. V kontrastu s touto příznivou situací se na druhé straně rusko-osmanské hranice nachází západní Arménii, jejichž sociál-ní situace se neustále zhoršuje. Rostoucí perzekuce a stále se prohlubující sociální propast mezi Armény a ostatním obyva-telstvem Osmanské říše vedou v polovině 19. století k takzvané „arménské otázce“. Osmanská říše je donucena západními zeměmi poskytnout Arménům, kteří do té doby jako křesťané žili v nuzných pod-mínkách, rovná práva a sociální příleži-tosti. Arménská komunita začíná pocho-pitelně svých nových práv využívat, což jen přilije olej do ohně a vede k rozsáhlým masakrům na konci 19. století. První svě-tová válka, která oslabí Evropu, odvrátí

její pohled od Blízkého východu a Arméni jsou vydáni na milost a nemilost Osman-ské říši, což v roce 1915 vyústí v genocidu.

Po pádu Ruského impéria v roce 1917 si Arménie užije dva roky nezávislosti: v roce 1918 vzniká první Arménská republika. Je však dočasná, jelikož v roce 1920 Rusové opět získají kontrolu nad regio-nem a vznikne Arménská sovětská soci-alistická republika. Právě v následujícím roce 1921 lze vysledovat počátek problémů, které v oblasti Náhorního Karabachu tr-vají dodnes. Ačkoli je v roce 1920 rozhod-nuto, že oblast bude začleněna do sovětské Arménie, Moskva ji ustanovením z roku 1921 předává sovětskému Ázerbájdžánu. Druhá světová válka v Evropě přinutí mnoho Arménů vrátit se do země svých předků. V šedesátých a osmdesátých le-tech 20. století se pak živě diskutuje o ná-rodních otázkách a rodí se i národní hnutí, Arménie přesto získá svou nezávislost až po rozpadu Sovětského svazu v roce 1991.

Těchto několik řádků se snaží pouká-zat, i když stručně a v delším časovém ho-rizontu, na složitost arménských dějin, a to jak z hlediska jejich společenského, tak i geografického rozměru. Arménský lid si vytvořil identitu – sociální, národní a kulturní – jak v dialogu se svými histo-rickými sousedy, tak v opozici vůči nim. V kontextu válek a územních nároků, jako

například v oblasti Náhorního Karaba-chu, člověk rychle pochopí význam me-dievistických studií. Zásadní je zejména výzkum památek, jež se nacházejí přímo na území konfliktu, a tudíž jsou ohrože-ny. Vzhledem k tomu, že je v sázce jejich samotné přežití, je třeba nepochybně zdů-raznit, že právě tyto monumenty jsou po-sledními viditelnými svědky trýznivých dějin arménské komunity.

Bibliografie: *The Universal History of Stepanos Tarō-neci*, T. Greenwood ed. a přel., Oxford 2017; R. Gali-chan, *A Glance into the History of Armenia through Cartographic Records*, Londýn 2015; J.-P. Mahé, *Histoire de l'Arménie des origines à nos jours*, Paříž 2012; *History of Armenia: A Brief Review*, A. Khachikyan ed., Jerevan 2010; *The Book of Canon Law of Odznec'i, Hohnannes*, V. Hakobyan ed. a přel., Burbank 2010; T. Heydarov, *Azerbaijan 100 Questions Answered*, Baku 2008; I. Hajec, „Armenian Claims: Fictions and History“, *IRS Heritage*, XXVII/3 (2007), s. 32–37; *The Armenian History Attributed to Sebeos*, R. W. Thom-son ed. a přel., Liverpool 1999; *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, R. G. Hovannisian ed., 2 sv., New York 1997; *L'histoire de l'Arménie de Yohannes Draxanakertc'i*, P. Boisson-Chenorhokian ed. a přel., Paříž 1994; *Histoire de l'Arménie d'après Moses de Khorène*, A. Mahé ed. a přel., Paříž 1993; *The Geography of Širak (Ašxarhač'opc')*. *The Long and Short Recension*, R. H. Hewsen ed. a přel., Wiesbaden 1992; *The Epic Histories Attributed to P'awstos Bu-zand: (Buzandaran Patmut'iwkn')*, N. Garsoian ed. a přel., Cambridge 1989; *La Narratio de rebus Arme-niae*, G. Garitte ed. a přel., Lovan 1952; *Histoire d'Ar-ménie par le patriarche Jean VI dit Jean Catholicos*, M.-J. Saint-Martin př., Paříž 1841.

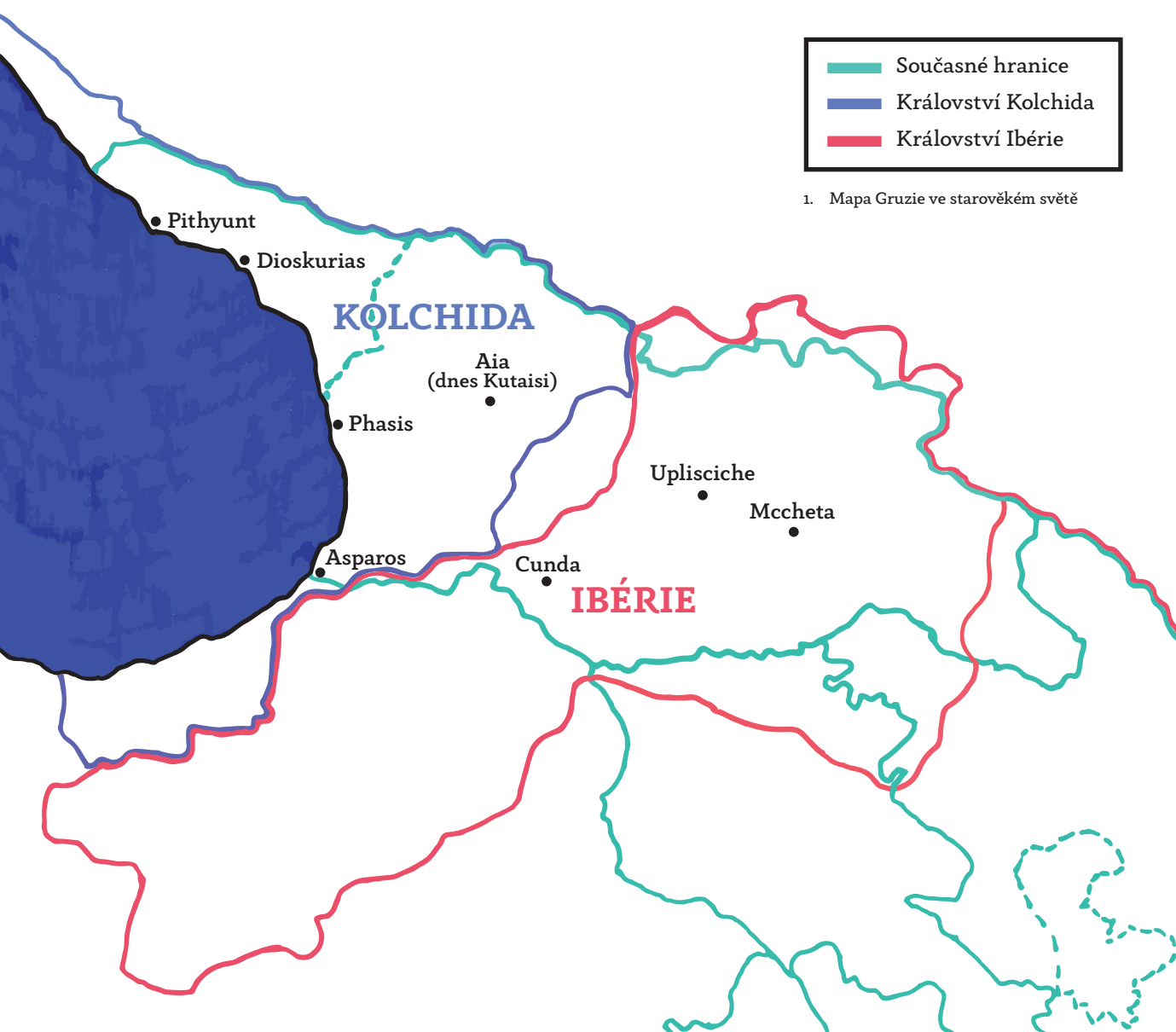
Zuzana Urbanová

Krátká exkurze do gruzínských dějin

Gruzie ve starověkém světě

Příběh Gruzie a jejího obyvatelstva je příběhem dlouhým a spletitým. Na jejím území ve 2. tisíciletí př. n. l. žije velké množství různých kmenů, které z důvodů obavy o bezpečnost často vytváří obranné aliance a postupně se sjednocují do větších federací. První známou aliancí je takzvaná

1. Mapa Gruzie ve starověkém světě

Diaochie, dokumentovaná od 13. století př. n. l. Kvůli tlaku okolních silnějších mocností se ale Diaochie rozpadá, poslední zmínky jsou o ní z 8. století př. n. l. V oblasti ji nahradí dvě nová území – ve východní vnitrozemní části Ibérie, na západě, v přímořské části Gruzie, pak Kolchida [01].

Polovina 1. tisíciletí př. n. l. je však zejména obdobím rozmachu řeckého světa, který začíná být přelidněný a potřebuje pro své obyvatelstvo nová území. Ani přímořská Kolchida se tak nevyhne výrazné kolonizaci; první kolonie zde zakládá město Milét. Vznikají významná města jako například Dioskurias či Pithyunt. Napojení tohoto území na řecký svět se promítá i v bájích – slavné zlaté rouno, pro které se vypravil hrdina Iásón s Argonauty, se mělo nacházet v Kolchidě a ke skále v pohorí Kavkaz byl pro svá provinění proti bohům připoután Prométheus. Počet hellénského obyvatelstva se ještě znásobuje po dobytí území Alexandrem Makedonským (356–323 př. n. l.), často však dochází k jazykovému i kulturnímu splynutí s místními.

Vzestup Říma a jeho dobovatelské tendence s osudem obou částí dnešní Gruzie rovněž silně zatřesou. V oblasti již od začátku posledního století před Kristem probíhají boje mezi Pontským královstvím (281–61 př. n. l.), sousedícím s Kolchidou,

a Římskou říší. Spory, do nichž je zatažena rovněž Arménie, nakonec končí roku 66 př. n. l. římským vítězstvím a upevněním mocenského vlivu v celé oblasti. Území Ibérie je umožněno zachovat si částečnou autonomii i panovníka sídlícího ve městě Mccheta, formálně je však podřízeno Římu. Z Kolchidy se stává nová provincie Lazika. Tento stav přetrvává po dobu dalších dvou set let, kdy se Ibérie zapojila po boku Římanů i do válečného konfliktu s kavkazskou Albánií. Spojenectví s hegemonem pozdního starověku pomáhalo v této době také udržet území nezávislé na sousedící Parthské říši (247 př. n. l.–224 n. l.). Ovšem její pád způsobený silnější Sásánovskou nebo také Novoperskou říší (224–651 n. l.) na okamžik odklání politiku Ibérie od Říma. Toto spojení se však brzy obnovuje a s ním i status panovníka, který sídlí v Mcchetě. Mimo něj v Ibérii ale působí také římský místodržící a země musí platit tribut.

Druhý křesťanský stát

Politické proměny kopírují i změny náboženské. V pozdně antickém Římě stále více lidí konvertuje ke křesťanství, ze kterého se díky Konstantinovi Velikému († 337) stává zákonem uznávaná víra. Toto nové náboženství se dostává i do oblasti Ibérie –

podle některých legend ho jako první přináší apoštol Ondřej. Jiné legendy však tuto roli přiřazují svatému Nino, dnešnímu patronce Gruzie. Vypráví se, že právě ona pokřtila místního vládce, krále Miriana III., aby se pak ve třicátých 4. století křesťanství stalo oficiálním náboženstvím říše. Přestože o přesném roku se mezi odborníky stále vedou debaty, Gruzie je dnes považována za druhý stát, který přijal křesťanství jako oficiální náboženství. Prvním je sousední Arménie. Křesťanství se rozšiřuje nejprve mezi aristokracií, ale postupně proniká do všech vrstev společnosti. Gruzínská církev prakticky od prvních staletí působí značně nezávisle, zejména kvůli tomu, že nepřijala závěry chalkedonského koncilu v roce 451 týkající se míry božské přirozenosti Ježíše Krista. V tomto směru je stejná jako Arménská apoštolská církev, na rozdíl od ní se však později přiklání k ortodoxii, jako určitý kompromis s Byzancí. Dnes se tedy jedná o jednu z větví pravoslavné církve.

Neklidné časy a osud Laziky

Osud Ibérie je v následujících staletích poznamenán neustálým ohrožením ze strany mocnějších okolních říší. Zatímco Řím slábne, sousední Sásánovská říše posiluje

2. Ašot Veliký nabízí model kostela Kristu, kamenný reliéf z katedrály v Opize, okolo 830 / Gruzínské národní muzeum (Tbilisi)

svůj vliv na území a ke konci 4. století dokonce obnovuje svoji nadvládu. Jako oficiální náboženství zavádí zoroastrismus, který do regionu částečně pronikal i v předchozím sásánovském období ve 3. století. Tentokrát však nemá sílu vytlačit již pevně zakořeněné křesťanství. Ibérie si tedy dokáže udržet vlastní náboženství, podřízena Sásánovské říši však zůstane po dlouhá staletí. Dlouhodobě nepomůže ani žádné z řady povstání. V polovině 5. století

se centrum království přesouvá ze Mcchety do dnešního Tbilisi, i toto hlavní město je ale později obsazeno nepřáteli. V 6. století se v Ibérii začíná silněji angažovat také Byzanc, toužící po vlivu nad územím. Její spory se Sásánovskou říší v 7. století eskalují ve válečný konflikt a způsobí rozdělení kavkazského území mezi Sásánovskou a Byzantskou říši. Domácí církevní a aristokratické struktury však v určité podobě zvládají veškeré zvraty přežít. Stejně

jako obyčejné obyvatelstvo zůstávají věrně křesťanské kultuře a hodnotám.

Historický vývoj Laziky (původní Kolchidy) a Ibérie je odlišný. V polovině 3. století se království daří vymanit ze silného římského vlivu a až na povinnost platit tribut se stává prakticky nezávislým. Domácí knížecí rod si postupně podmaňuje území okolních kmenů a získává nové vazaly. Křesťanskou víru přijímá Lazika stejně jako Ibérie v první polovině 4. století, kdy se prvním křesťanským králem stává Gubazes I. Christianizace zde však probíhá méně horlivě. Počátkem 6. století se Lazika rovněž dostává pod nadvládu Byzance a s její pomocí se království daří (na rozdíl od Ibérie) odolat vlivu Sásánovské říše. Byzanci zůstává podřízená i zdejší církev, což se projevuje jak v jazyce bohoslužeb, tak v jejich formě.

Arabská nadvláda, cesta k jednotnému království a „zlatý věk“

Okolo roku 625 do země vpadnou sjednocené arabské kmeny a po období vleklých bojů s Byzancí si chalífát podřídí jak území Ibérie, tak i Laziky. Obyvatelstvo sice může zůstat křesťanské, ovšem v hlavním městě působí emír a chalífátu je odváděn tribut. Stejně jako tolikrát v minulosti se

však obyvatelstvo opakovaně snaží o obnovení samostatnosti skrze několik povstání. Úspěšné je až na konci 9. století, kdy domácí aristokratické vrstvy začínají získávat nové pozice na úkor chalífátu. Na území Ibérie i Laziky se tvoří několik autonomních knížectví, mezi nimi i Abcházské knížectví či knížectví Akchetie. Nejvýznamnější jsou však aktivity rodu Bagration, který má lví podíl na konečném osvobození země od arabské nadvlády. Prvním významným členem této dynastie je Ašot Veliký († 830), který na pobřeží Černého moře ustanovuje království Tao-Klardžetie s hlavním městem Artanudž [02]. Příslušníci této dynastie se postupně snaží o osvobozování dalších území. Významný je v této snaze zejména král Davit III. († 1000) a jeho adoptivní syn Bagrat III. († 1014), pod jehož vedením jsou dobyta poslední teritoria držená Araby. Bagrat III. sjednocuje rovněž Abcházské království s Tao-Klardžetií a v roce 1008 tak může být korunován jako první král jednotného Gruzínského království.

Situace však zdaleka není stabilní. Ještě v 11. století je země ohrožována vojsky seldžuckých Turků a ztrácí velkou část území. O jeho znovudobytí se zaslouží jeden z nejvýznamnějších gruzínských panovníků – Davit IV. Stavitel (1089–1125). Tento král zemi postupně osvobozuje od

turecké nadvlády [03]. Snad nejvýznamnějšího vítězství dosáhl v bitvě u Didgori (1121), která je gruzínskými kronikami hojně opěvována. O rok později je osvobozeno rovněž Tbilisi a znovu ustanoveno hlavním městem. Mimo to se král Davit IV. zaslouhuje o důležité vojenské i církevní reformy. Zabraňuje přílišnému tříštění moci a udržuje dobré vztahy se sousedními zeměmi – kavkazskou Albánií a Arménií, které jsou rovněž ohrožovány nájezdy Turků. Právě tyto faktory jsou klíčové pro osvobození země. Davit IV. Stavitel se prosazuje také jako patron kultury a vzdělanosti. Zakládá například klášter Gelati, který byl po dlouhou dobu kulturním a intelektuálním centrem království (s. 305).

Davitovi následovníci zemi zvládají udržet nezávislou, a dokonce její území postupně rozšiřují. Nejúspěšnější je v těchto snahách královna Tamar (1184–1212), první samostatná vladařka země. Tamar dosahuje vojenských úspěchů v oblasti jižní Arménie i severní Persie, kde ustanovuje protektorát. Po vyplenění Konstantinopole křižáckými vojsky roku 1204 připojuje k říši také části původně byzantského území. Gruzie díky úspěchům vladařky dosahuje největšího územního rozsahu za dobu své existence a v regionu se jejímu politickému vlivu žádný z okolních států nemůže rovnat. Království

za Tamar vzkvétá i kulturně, a právem je proto období její vlády označováno za „zlatý věk“.

Od mongolských invazí až po dnešní dny

Krátce po smrti této neobyčejné panovnice vtrhnou do království mongolské kmeny. Jejich ničivé nájezdy v průběhu 13. a 14. století způsobují hospodářský, ekonomický i kulturní propad. Země musí platit tribut a její snahy o vymanění se z područí Mongolů jsou neúspěšné. Až okolo roku 1330 je Gruzínské království nakrátko obnoveno králem Giorgim V. (1286/1289–1346) Mongolsko-tatarské invaze však na konci 14. století opět sílí a s nimi i tlak na gruzínské obyvatelstvo.

A mělo být ještě hůř. Pád Konstantinopole roku 1453 pro Gruzii znamená ztrátu významného křesťanského spojence proti východním nájezdníkům. Země se ocitá v obklopení islámských států. Osmanská říše (1299–1922) se opětovně snaží o získání kontroly nad územím, což vede k tříštění teritoria a pro obyvatelstvo to znamená opětovné zhoršování životních podmínek. Vnitřní nestabilita a nepříliš silní vládci způsobují, že se v šedesátých letech 15. století jednotná Gruzie tříští a rozpadá na tři království – Kartli, Kacheti

Vážení čtenáři, právě jste dočetli ukázkou z knihy ***Zápisky z cest 4***.

Pokud se Vám ukázka líbila, na našem webu si můžete zakoupit celou knihu.